

Елдінова С. М.

Центральнотраїнський державний педагогічний університет
 імені Володимира Винниченка

НАГОЛОС ЯК МОРФОНОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ В КАТОЙКОНІМНОМУ СЛОВОТВОРІ

У статті проаналізовано наголос як морфонологічне явище в катойконімному словотворі. Встановлено, що поряд з усіченням, інтерференцією, чергуванням, накладанням наголос є одним із морфонологічних явищ в українській мові; він виступає важливим засобом, який сприяє утворенню слова (катойконіма). Доведено, що наголос є додатковим, таким, що супроводжує афіксацію, засобом творення катойконіма.

З'ясована основна морфонологічна функція наголосу в катойконімному словотворі – функція збереження акцентуації твірного слова – ойконіма; ці утворення розглядаються як такі, в яких словотворчий акт здійснюється без переміщення наголосу, і вони домінують в українській мові. Описана також інша важлива морфонологічна функція наголосу – функція переміщення наголосу (ойконім > катойконім). Таке переміщення буває: з основи твірного на словотворчий афікс, з основи твірного на флексію похідного, із закінчення твірного на основу похідного. Описані морфонологічні особливості наголосу. Виокремлено акцентні протиставлення та причини, які впливають на переміщення наголосу в похідних на ґрунті української мови: наголос на основі ойконіма – наголос на основі катойконіма; наголос на основі ойконіма – наголос на твірному суфіксі катойконіма; наголос на основі ойконіма – наголос на флексії катойконіма; наголос на флексії ойконіма – наголос на основі катойконіма; наголос на флексії ойконіма – наголос на флексії катойконіма.

Розглянуті морфонологічні умови реалізації правила граматичного протиставлення, зокрема акцентуація базової основи (ойконіма чи ад'ектоніма) та наявність певного словотворчого форманта. Проаналізовані словотворчі форманти, їхні фонематичні ознаки, що впливають на морфонологічне переміщення наголосу: прикритість чи неприкритість ініціального звука суфікса, наявність чи відсутність у його структурі голосного звука, наявність чи відсутність інтерфіксів, здатність суфіксів зумовлювати місце наголосу в катойконімі. Досліджено групи катойконімних суфіксів залежно від акцентованості чи неакцентованості, наприклад, найпродуктивніший в катойконімному словотворі суфікс -ц-і, який передбачає наголос на твірній основі, зберігаючи її акцентуацію.

Визначено інші морфонологічні функції наголосу: узгодження акцентного вираження похідного із загальномовною тенденцією до наголошення середини слова; продовження і завершення після наголошеної основи спадної частини інтонації; збереження місця і способу наголошення твірного в похідному; поповнення наголошеного елемента; створення експресивного стилістичного забарвлення в похідному.

Проаналізовано оніми різних областей України, зокрема використаний місцевий матеріал – катойконіми Кіровоградщини, – які підлягають встановленим закономірностям.

Ключові слова: морфологія, наголос, катойконіми, система наголошення катойконімів, катойконімний словотвір, акцентуаційні закони, акцентні протиставлення.

Постановка проблеми. Актуальним завданням у сучасному мовознавстві на сьогодні є системне вивчення наголосу української мови як морфонологічного явища з метою визначення його ролі та функцій. Поряд з іншими морфонологічними явищами – чергуванням, або альтернацією, накладанням, або інтерференцією, усіченням твірної основи, інтерфіксацією, тобто появою звукової прокладки – дослідження змін акцентуації

(переміщення наголосу) твірного слова в похідному є важливим і перспективним. Особливого значення набуває вивчення переміщення чи переміщення наголосу слів ономастичної лексики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основи наукового вивчення українського наголосу були закладені Л. А. Булаховським, який у своїх працях розглянув теоретичні питання праслов'янського наголосу, а також історію

акцентуації окремих лексико-граматичних груп. Важливо також відзначити наукові доробки О. О. Потєбні, І. І. Огієнка, О. О. Шахматова, В. Г. Складенка, В. М. Винницького, З. М. Веселовської, В. Б. Задорожного, А. П. Білоштана, О. В. Романченка та інших науковців.

Фундатором наукового вивчення морфології був М. С. Трубецький: вчений описав морфологічні системи полабської та російської мов, увів термін «морфологія», обґрунтував її мету й завдання [6, с. 160–163].

Сучасні праці, присвячені акцентуаційній системі української мови, розглядають наголос як морфологізовану одиницю: лінгвісти досліджують наголос, проектуючи його на процеси словотвору та морфеміку (напр., В. Б. Задорожний, П. В. Мацьків та інші вчені). А. А. Залізняк, О. Г. Устинова, А. К. Поливанова, А. А. Лучик, В. А. Редькін, Л. І. Гуцул та інші дослідники аналізують наголос з точки зору морфології. Російський мовознавець О. В. Суперанська комплексно й системно вивчає наголос у власних назвах у сучасній російській мові Грунтовний аналіз наголосу ономастичної лексики в українській мові знаходимо в працях В. О. Горпинича, який довів, що морфологічні явища відтопонімного словотвору зумовлені структурою твірного слова і структурою топонімного форманта, відзначав причини, межі й можливості кожного з морфологічних явищ. Учений у праці «Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов» розглядає особливості словотворчої системи відтопонімних похідних, ресурси відтопонімного словотвору, дериваційні процеси та підкреслює взаємозумовленість морфологічних явищ [1].

Актуальність нашої розвідки полягає в тому, що наголос як морфологічне явище в катойконімному словотворі, акцентні протиставлення та причини, які впливають на переміщення наголосу в похідних на ґрунті української мови ще системно не досліджувалися. Праця також є актуальною, зважаючи на загальну необхідність підвищення культури мовлення в сучасному суспільстві.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження наголосу як морфологічного явища в катойконімному словотворі української мови. Із поставленої мети випливають такі завдання: 1) виділити типи акцентних протиставлень в катойконімному словотворі; 2) з'ясувати словотвірні засоби, тобто суфікси, які зумовлюють місце наголосу в катойконімі; 3) проаналізувати похідні, в яких відбувається переміщення наголосу.

Виклад основного матеріалу. Морфологія – це розділ мовознавства, що сформувався на перетині морфології та фонології і вивчає закономірності функціонування морфологічно зумовлених фонологічних засобів [7, с. 379]. Це вчення про організацію фонем, установлених морфологічно. Морфологія вивчає звуковий склад мови в його використанні для побудови таких елементів, як морфеми і слова, тобто специфічні закономірності фонологічного оформлення цих елементів. При цьому морфологія відволікається від ряду фонологічних явищ, які залежать від таких фонологічних позицій, що не пов'язані з морфологічними позиціями і з подібністю – розмежуванням морфем [8, с. 33].

Об'єктом для аналізу взяті однослівні ойконіми та катойконіми української мови. Вихідною формою в дослідженні є називний відмінок. Використані матеріали з наукових праць В. О. Горпинича [1; 2], оніми, зібрані способом анкетування, а також експедиційним шляхом, Проаналізовано оніми різних областей України, зокрема використаний місцевий матеріал – катойконіми Кіровоградщини.

Переміщення наголосу – це надсегментне, нелінійне морфологічне явище. В. В. Лопатін описав морфологічні особливості наголосу: він уважав, що «в кожному слові він закріплений за певною морфемою (у разі рухомого наголосу у слові – до різних морфем у різних словоформах). За цими своїми якостями, виступаючи в неодноморфемних словах, наголос є додатковим, таким, що супроводжує афіксацію, засобом творення словоформ і слів» [4, с. 174].

Вивчення морфології наголосу в словотворенні В. В. Лопатін пропонує звести до протиставлення наголосу твірного і похідного слів [4, с. 4–19].

Аналіз матеріалу дає змогу стверджувати, що найзагальніші морфологічні функції наголосу в катойконімному словотворі – функція збереження акцентуації твірного слова – ойконіма та функція переміщення наголосу. Дія тенденції до збереження наголосу твірного (більш, ніж 70%) в акцентуації українських катойконімів є найбільш сильною: *Дніпро́вка* *Зп* – *дніпро́вський* – *дніпро́вці*, *Верб'я́тин* *Трн* – *верб'я́тинці*. Ці утворення розглядаються як такі, в яких словотворчий акт здійснюється без переміщення наголосу.

Переміщення наголосу, яке призводить до зміни акцентної моделі похідного (катойконіма) порівняно з твірним (ойконімом), властиве 26% катойконімів: *Пушкіне* *Крв* – *пушківе́нці*, *Прилу́жжя* *См* – *прилу́зький* – *прилу́жани*. [3, с. 764].

Переміщення наголосу в словотворенні буває: з основи твірного на словотворчий афікс

(*Терно́піль Трн*)–*Тернополя́ни*); б) зосновитвірного на флексію похідного (*Мо́хове Чрг* – *мохови́ки*); в) із закінчення твірного на основу похідного (*Во́вчок Чрг* – *вовківські́й* – *вовківці́*’).

У процесі виявлення морфологічних функцій наголосу в катойконімному словотворі взято за основу морфологічне правило граматичного протиставлення, або граматичної опозиції, та морфологічні умови реалізації граматичного правила.

Аналізуючи наголос як морфологічне явище, слід розглянути поняття морфологічної позиції. Морфологічна позиція – це ті особливості морфологічної організації, за відношенням до яких встановлюється залежність вибору тих чи інших типів морфологічних одиниць, тобто під морфологічною позицією вбачаються ті морфологічні особливості субморфів, які визначають можливості їхньої сполучуваності [8, с. 40].

Морфологічне правило граматичного протиставлення, або граматичної опозиції, полягає у протиставленні наголосу твірного слова похідному. Залежно від переміщення чи непереміщення наголосу в межах словотвірної значущих елементів Л. І. Гуцул виділяє такі типи акцентних протиставлень у катойконімному словотворі: 1) наголос на основі ойконіма – наголос на основі катойконіма (73,6%): *Фонта́нка Од* – *фонта́нський* – *фонта́нці*; 2) наголос на основі ойконіма – наголос на твірному суфіксі катойконіма (22%): *Ку́шниця Зк* – *ку́шницький* – *кушня́ни*; 3) наголос на основі ойконіма – наголос на флексії катойконіма (1,8%): *Ка́хове Крв* – *кахівські́й* – *кахівці́*; 4) наголос на флексії ойконіма – наголос на основі катойконіма (2%): *Анто́нюки Од* – *анто́нюківський* – *анто́нюківці*, *Цві́тне Зп* – *цві́тнівський* – *цві́тнівці*; 5) наголос на флексії ойконіма – наголос на флексії катойконіма (0,8%): *Фасова́ Жт* – *фасовці́*. [3, с. 365].

Морфологічними умовами реалізації правила граматичного протиставлення є: акцентуація базової основи (ойконіма чи ад’ектоніма) та наявність певного словотворчого форманта. Одна з морфологічних умов реалізації правила граматичного протиставлення, або опозиції, – наявність словотворчого форманта. Як і в ад’ектонімному словотворі, в катойконімному важливими фонематичними ознаками суфіксів, що впливають на морфологічне переміщення наголосу є: прикритість чи неприкритість ініціального звука суфікса, наявність чи відсутність у його структурі головного звука, наявність чи відсутність інтерфіксів, здатність суфіксів зумовлювати місце наголосу в похідному слові [5, с. 29]. Більшість катойконім-

них суфіксів є неприкритими, що практично забезпечує їм пряму взаємодію з твірними основами на декілька приголосних: *Нагі́рна Чрк* – *нагірня́нці*. Майже всі катойконімні суфікси починаються з голосного або приголосного [ч], [ц], які не створюють перешкод у морфематиці словотворчих одиниць [2, с. 30].

В. О. Горпинич виділяє двадцять п’ять катойконімних суфіксів, які існують в українській мові [2, с. 29]. Учений стверджує, що завжди наголошеними або в основному наголошеними виступають суфікси: -а́н-и (-я́н-и) (*Ходори́ Жт* – *ходоря́ни*), -ча́н-и (*Криве́ Мк* – *криве́нський* – *кривенча́ни*, *Щасли́ве Зк* – *щасливча́ни*), -івча́н-и (*Вербки́ Дпн* – *ве́рбський* – *вербівча́ни*) та інші.

У зв’язку з цим виділяється три групи суфіксів, здатних зумовити місце наголосу в катойконімі: суфікси, які передбачають наголос на твірній основі: -ц-і, -инц-і, -ат-а, -чат-а; суфікси, які завжди наголошені: -а́н-и (-я́н-и), -ча́н-и, -івча́н-и, -ича́н-и, -ща́н-и, -а́нц-і (-я́нц-і), -ча́нц-і, -и́т-и, -е́т-и, -а́н-а, -е́нн-я, -і́ст-и; суфікси, які мають флективний наголос: -ак-и́’ (-як-и́’), -ик-и́’, -чак-и́’, -ук-и́’ (-юк-и́’), -чук-и́’, -ух-и́’ (-юх-и́’), -ун-и́’, -ач-и́’. Також є суфікс -івц-і, який виступає і наголошеним, і ненаголошеним.

Зупинимось на характеристиці декількох суфіксів. Найпродуктивніший в українській мові суфікс -ц-і передбачає наголос на твірній основі, зберігаючи її акцентуацію. Він складається лише з приголосного звука, тому він не здатний бути під наголосом, а наголошеність флексії у ньому нехарактерна для українських катойконімів. Такого форманта з ненаголошеним флексійним голосним достатньо, щоб продовжити і завершити після наголошеної основи спадну частину інтонації: *Хоти́н Чрв* (акцентно-інтонаційна структура – висхідне наголошення, схема: /) + -ц-і → *хоти́нці* (акцентно-інтонаційна структура – висхідно-спадне наголошення, схема: / \). Тому більшість катойконімів на -ц-і зберігають наголос на твірній основі, і переважно залишають, стверджує Л. І. Гуцул, акцентуаційний малюнок та акцентно-інтонаційну структуру ойконіма: *Ма́лин Жт* – *ма́линці* (модель: О/О → О/ОО, спадне наголошення ойконіма → спадне наголошення катойконіма), *Фе́дорівка Крв* – *фе́дорівський* – *фе́дорівці* (модель: О/ООО → О/ООО → О/ООО, спадне наголошення ойконіма → спадне наголошення катойконіма). [3, с. 766.]. Пор.: *богда́нівці Крв*, *весе́лів ці Крв*, *аджа́мці Крв*, *розумі́вці Крв* (*Богда́нівка Крв*, *Весе́лівка Крв*, *Аджа́мка Крв*, *Розумі́вка Крв*).

Досить рідко акцентованою є флексія; на думку В. О. Горпинича, це трапляється тоді, коли співвідносний відтопонімний прикметник має наголошене закінчення [2, с. 93]: *Лебеді Рв – лебедський* – *лебедці*. А в ойконімах на -ці таке наголошення трапляється частіше: *Морохівці Хрк, Клинци Крв, Млинці Трн, Чернівці Чрв*.

Розглянемо інші продуктивні суфікси, які завжди є наголошеними: -ан-и (-ян-и), -чан-и: *Станівці Чрв – станівський* – *станівчани*, *Федорів Хрс – федорівський* – *федоряни*; пор.: *Хмельове Крв – хмельівчани*, *Бобринець Крв – бобринчани*, *Знам'янка Крв – знам'янчани*, *Нерубайка Крв – нерубайчани*.

Суфікси -а/н-и (-я/н-и), -ча/н-и досить вільно переносять наголос на себе – і цей процес поступово приводить до вирівнювання наголосу катойконіма відповідно до загальномовної тенденції наголошення середини слова. Напр., *Поділ Пл* (схема: /) + -я/н-и → *подоля/ни* (схема: / \), *Шамівка Крв* (схема: /) + -ча-и → *шамівчани*.

Оскільки послідовний перехід наголосу з твірної основи на суфікс -ан-и (-ян-и), -чан-и зафіксований на всій мовній території України, це явище, вважаємо, є загальномовним. Дуже рідко в катойконімах зберігається той самий наголос, що в ойконімах та ад'ектонімах: *Петрушівка Чрв – петрушівський* – *петрушани*, *Хоми́нці См – хоми́нський* – *хоми́нчани*, *Жи́тлівка Лг – жи́тлівський* – *жи́тляни*.

Іноді завдяки переміщенню наголосу створюється експресивне стилістичне забарвлення

в похідному катойконімі, такі оніми стають наближеними до розмовних напр., (*Бортя́нин Лв – бортюхи́*, *Тере́шки Вн – терешки́ни*, *Пли́сків Вн – плескачі́*), особливо тоді, коли наголос переноситься на флексію.

Висновки і пропозиції. Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що наявність певного словотворчого форманта, його наголошеність чи ненаголошеність є важливою умовою реалізації правила граматичного протиставлення та виявлення морфологічних функцій наголосу в катойконімному словотворі. Проаналізувавши оніми та їхні похідні в українській мові, ми дійшли висновку, що основними з цих функцій є збереження акцентуації твірного слова в похідному та переміщення наголосу, яке веде до зміни акцентної моделі та акцентно-інтонаційної структури похідного слова порівняно з твірним. Також виявлені й інші функції, такі, як: узгодження акцентного вираження катойконіма із загальномовною тенденцією до наголошення середини слова, збереження місця і способу наголошення ойконіма в катойконімі, створення експресивного стилістичного забарвлення в похідному. Проаналізовано оніми різних областей України, зокрема використаний місцевий матеріал – катойконіми Кіровоградщини, – які підлягають встановленню закономірностям.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в порівняльному аналізі наголосу як морфологічного явища в ад'ектонімному словотворі, а також у словотворі інших слов'янських мов, наприклад, болгарської, польської.

Список літератури:

1. Горпинич В. О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. Київ : Наук. думка, 1973. 166 с.
2. Горпинич В. О. Назви жителів в українській мові. Київ : Вища шк., 1979. 158 с.
3. Гуцул Л. І. Спостереження за акцентуацією українських катойконімів. *Наукові записки. Випуск 154. Серія : Філологічні науки (мовознавство)* – Кропивницький : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2017. С. 762–767.
4. Лопатин В. В. Акцентологические проблемы синхронного словообразования в современном русском языке. *Славянское и балканское языкознание. Проблемы морфологии*. Москва : Наука. С. 174.
5. Лучик А. А. Состав, функции и взаимодействие морфологических явлений в оттопонимическом словообразовании русского языка : дисс. канд. филол. наук. Кировоград, 1988. 192 с.
6. Trubetzkoy N. S. Gedanken uber Morphologie. TCLP. Prague, 1931. Т. 4. С. 160–163.
7. Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Вид. друге, випр. і доп. Київ : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 821 с.
8. Чурганова В. Г. Очерк русской морфологии. Москва : Изд-во «Наука», 1973. 239 с.

Eldinova S. M. WORD STRESS AS A MORPHONOLOGICAL PHENOMENON IN CATOICKONYMIC WORD FORMATION

In the article has been devoted to word stress as a morphological phenomenon in a catoickonym word-formation. It is established that along with abridgement, interference, alteration, superimposition, stress is one of the morphological phenomena in the Ukrainian language; it is an important tool that promotes the formation

of the catoickonym. It is proved that the stress is an additional, accompanying affixation, means of creating a catoickonym.

The main morphological function of stress in a catoickonymic word-formation is clarified – the function of preserving the accentuation of a creative word – an oickonym; these formations are reviewed as those in which the word-forming act is carried out without shifting the emphasis, and they dominate in the Ukrainian language. Another important morphological function of stress is also described – the function of shifting of stress (oickonym > catoickonym). Such a displacement happens: from the basis of the creative to the word-forming affix, from the basis of the creative to the flexion of the derivative, from the end of the creative to the basis of the derivative. Morphological features of stress are described. Accent oppositions and the reasons influencing the shift of stress in derivatives on the basis of the Ukrainian language are singled out: word stress on the basis of oickonym – word stress on the basis of catoickonym; stress on the basis of the oickonym – stress on the creative suffix catoickonym; word stress on the basis of the oickonym – stress on the flexion of the catoickonym; stress on oickonym flexion – stress on the basis of catoickonym; stress on the flexion of the oickonym – emphasis on the flexion of the catoickonym.

The morphological conditions of realization of the rule of grammatical contraposition are considered, in particular the accentuation of the basic (oickonym or adjectonym) and the presence of a certain word-forming formant. Word-forming formants, their phonemic features influencing the morphological shift of stress are analyzed: concealment or non-concealment of the initial sound of a suffix, presence or absence of a vowel sound in its structure, presence or absence of interfixes, the ability of suffixes to determine the place of stress in catoickonym. Groups of catoickonymic suffixes depending on accentuation or non-accentuation have been studied, for example, the most productive suffix *-ts-i* in catoickonymic word-formation, which provides for a word stress on the creative basis, preserving its accentuation.

Other morphological functions of word stress are determined: agreement of the accent expression of the derivative with the general tendency to lay stress on the middle of the word; continuation and completion after the stressed base of the descending part of the intonation; preservation of the place and way of stressing the formative in the derivative; replenishment of the stressed element; creating an expressive stylistic nuance in the derivative.

The onyms of different regions of Ukraine are analyzed, especially the local material is used – catoickonyms of Kirovograd region – which are subjected to the established regularities.

Key words: morphology, word stress, catoickonyms, system of stressing catoickonyms, catoickonymic word formation, accentuation rules, accent contraposition.